

Горан КОМАР*

СТАЊЕ И КОРИШЋЕЊЕ АРХИВА У ХЕРЦЕГ НОВОМ

Сажетак: Архиви у Херцег Новом, иако у физичком обиму невелик, чини дио најзначајнијег дијела архивске заоставштине Црне Горе која лежи у Боки Которској. Одређени дио архивске грађе налази се у јако лошем стању, нарочито дјелови фонда Политичко-управни Млетачки архив, који траже најнеодложније мјере заштите. У вријеме окупација архивска грађа је одношена и уништавана. Држава Црна Гора треба такође да започне поступак идентификације и повраћаја грађе која лежи у установама науке и културе страних држава. За потребе будуће историје Црне Горе посве је неопходно прићи изучавању изворне грађе у великим архивским установама европских земаља, како су ту потребу уочили поједини наши научници прије више од стотину година.

Овим излагањем настојао бих скицирати стање у којем се налазе архивска грађа у Херцег Новом, али, такође, указати на проблем недостатка архивске грађе. Притом, усредредио бих се на старију грађу која се чува у Архиву Манастира Савина и Архивском одјељењу Херцег Нови Државног архива Црне Горе. Дотакао бих, укратко, и приватне колекције у граду Новом.

Инвентар архиве Манастира Савина¹ начинио сам након десет година њенога сабирања и слагања хронолошким редом, а затим, приређивања транскрипата њених старијих ћириличких листина. Овај је посао учињен по благослову почившег савинског игумана високопреподобног оца Јустина (Тасића). Овај *Инвентар* не прелази амбицију одређивања количине архивске грађе Светоуспенског манастира Савина и њеног слагања у фасцикле у њиховом хронолошком поретку. Био сам, међу-

* Др Горан Комар, Архив, Херцег Нови

¹ Горан Комар, *Инвентар Архиве Светиоусјенској манастира Савина*, 14. мај 2005.

тим, слободан указати на важнија савинска документа. Такође, осјећао сам потребу да укажем на документа исписана старим, предвуковским ћириличним писмом у односу на документа исписивана латиницом, на италијанском и српском језику. Због тога сам посебно указао на присуство староћириличних докумената, али и исправа исписаних савременим писмом са елементима старе ортографије.

Одређен дио архиве чува се у лошем стању па сам одлучио да уз сваку исправу, или групу исправа, пружим обавјештење о стању у којем се налази.

Истраживањем ћириличне грађе Манастира Савина уочио сам да су три картонска омота за документа која носе ознаке година учињене руком која је маркирала све ознаке на картонским омотима савинске документације: 1635, 1689. и 1696. – празна. О томе сам дана 24. октобра 1997. учинио биљешку на омоту: *Ово су фасцикле у којима нису зајечена документи*. Сва три омота су сачувана у манастирској архиви. Старија манастирска грађа 18. и 19. вијека састоји се од великог броја купопродајних уговора, државних хартија Млетачке републике, опорука, катастарских пописа баштина, уговара о закупу, епископских писама, инжењерских планова и скица, инвентара, листина са рачунима, веома обимних судских предмета.

Упадљива карактеристика манастирске архиве је њен непрекидни ток од последњих година 17. вијека до 1942. године, када се јављају огромне празнине у архивској грађи. Архива друге половине 20. вијека је упадљиво распарчана, односно разнесена. У одређеним документима у којима се помињу примопредајни детаљни инвентари који су, каже се, похрањени у Архиву манастира, овакви инвентари напосто недостају (1957, 1959) као и документација из друге половине Другог свјетског рата, затим огромни одломци послјератног раздобља, нарочито послје 1962. године.

Дужан сам, такође, скренути пажњу на период 1985–2002. године, у којем су најврједније манастирске листине (средњовјековне повеље, повеље угровлашких војвода Басараба) задржаване у Републичком заводу за заштиту споменика ради козервације. Нашом интервенцијом, благодарећи сачуваним реверсима из 1985, као и реверсу о повраћају 1999. године, из којег су управо ова документа брисана као да нијесу ни преузета, дошло је 2002. године до враћања ових знаменитих и непроцјењиво врједних докумената манастиру.

У цјелости посматрано, грађа која се чува у Архиву Манастира Савина налази се у добром стању.

Ипак, и овом приликом, желим казати да је тешко објашњиво да је до краја 19. вијека у старим архивама шибенске и задарске парохије епископ Никодим Милаш налазио већи број исправа које су начинила двојица владика у своме топаљском средишту, него их данас има сачуваних у Новоме. Ево због чега потенцирам овај моменат. Обојица архијереја бијаху врло окретни и радни, обојица су, нарочито после 1709. бринули о Цркви у цјелини провинције Далмације. Казују то исправе које је епископ Никодим затекао у парохијским далматинским архивама, радећи на сабирању документа за велико дјело *Православна Далмација*. А онда, у Новоме, данас, практично нити једног акта митрополије, начињеног у самој сједишту веома простране митрополије!

Историчари 19. вијека, да поменемо прилежног истраживача бокешких старина учитеља Младена Црногорчевића, нијесу поменули нити један акт старе митрополије, а имали су слободу истраживања у савинској архиви. Гдје ту слободу нијесу имали? У згради аустроугарске општине Херцег Нови у којој је лежала Архива Топаљске општине².

Веома је тешко одредити могуће смјернице одливања савинских документа, односно, тачније, докумената старе митрополије Љубибратића. Прво, стоји озбиљна могућност да је архива била органски свезана са Архивом Топаљске општине, крај чијега је сједишта она била смјештена. Ипак, нама би било тешко помислити да неко од старих истраживача није уочио у старој општинској архиви оваква документа, уколико су тамо била чувана.

Кључни потицај за исписивање ових страница дао је један рад В. Мошина и С. Траљић који доноси обавјештења о ћириличким рукописима Свеучилишне библиотеке у Загребу³.

У овој раду В. Мошина поменута је јако значајна грађа за новску и топаљску историју из времена млетачке управе и Топаљске општине. Судећи по опису документа, овдје се чува грађа коју су неки Новљани

² Горан Комар, *Митрополији Савиније и Стефан Љубибратићи. Приморска епископија и митрополија (1653–1762)*, Херцег Нови, 2009, 11–14.

³ В. Мошин – „С. Траљић, Ћирилске исправе и писма у Архиву Југославенске академије”, *Сјарине* ЈАЗУ, књига 46 (1956), 97–144; В. Мошин, „Ћирилски рукописи и писма Националне свеучилишне библиотеке у Загребу”, *Радови Сјарословенској институције*, књига 5 (1964), 163–233.

поклањали! Помиње се, као поклонодавац, парох топаљски Христофор Ломбардић, а такође, као сабиратељ једнога дијела архивске грађе Топалске општине и Саборне цркве Светог Вознесенија Христова на Топлој, извјесни Јован Цвијетовић 1804⁴. У овој грађи стоје и ћирилска документа. Нарочит значај, свакако има дио грађе поменут као: *Сѣиси црковинарскѣя ѣравославне жуѣне цркве у Тоѣлој*, 1759–1821. г. – 64 комада (99 листова); *Ноѣе од душа села Тоѣле и околних села*, 1759. г. – 109 ком. (182 ф.); *Рачуни црквени* из 1788. г. – 2 листа. (с. 216). Такође, наводи се свежањ од 439 комада посебних листића – посебних докумената с потписима топаљских званичника (*Филса оѣ болениѣина... 1724–1796*), као и свежањ од 79 комада општинских допуштења за продају рибе (с. 216, 217). Свакако, јако је важна грађа из доба краткотрајне руске управе у Боки (1806–1807) са писмима Стефана Санковског, уз коју је изричито прибиљежено да представља *ѣоклон ѣароха Христѣофора Ломбардиѣа*.

Међутим, ту су и *Сѣиси и лисѣине које се ѣичу оѣѣине Тоѣла и ѣезине ѣарохиѣске цркве св. Вознесениѣа, 1718–1821 ѣ*. [1. Различити списи опѣине Топла из 1718 г.; 2. *Riccolta di tutti li documenti riguardanti la gracia le dispense salini 1720–1760* /сабрао Јован Цвијетовић/; 3. Списи црковинарства..., *Ноте од душа...*, *Рачуни...*⁵

Прије него бисмо кренули даље ка своме предмету, да се осврнемо на познати пожар који су, могуће, подметали француски официри у Манастиру Савини 1807. године⁶. Нема ниједнога разлога за вјеровање да је архива старе приморске митрополије изгорјела у овој паљевини. Ево због чега. Савински архив тече у континуитету од конца 17. вијека до 1942. то јест 1962. године, када се прекида (!). Дакле, ако би лежао уз старија документа, тада би та старија документа изгорјела.

Уколико би ова документација лежала у Манастиру Савини, тада би било необично да ова документа нијесу видјели истраживачи попут Младена Црногорчевића или Сава Накићеновића. Вјероватније је да би

⁴ В. Мошин, *Ћирилски рукописи...*, 216, 217.

⁵ V. Mošin, „Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu”..., 216.

⁶ Томо К. Поповић, *Манасѣир Савина исѣиориѣске црѣице*, изд. књижарнице Јов. Секуловића у Херцег Новоме, Котор, 1909, 19, 20. Аутор помиње свједочење Кирила Цвјетковића из његове *Ауѣобиоѣрафиѣе*, који је описао пожар и околности од 21. октобра 1807. Помиње и записник из Новог од 23. августа 1811, који садржи изјаву игумана Никанора Богетића који маркира тај 2. новембар 1807. године. Овдје су истражи началствовали пукovníк Вијала и судац Стефан Чупковић са Топле.

акта тада већ била ван Савине. У томе смјеру, сасвим хипотетички, ваља гледати на једно познато и потврђено изношење двије најврједније средњовјековне савинске листине из манастира под непознатим околностима у другој половини 19. вијека, када их је држао клирик Лука Радоњић у Котору, син Саве Петрова Радоњића, који је припадао роду црногорских гувернадура које је високопреосвећени Петар II Петровић прогнао. О овоме Луки има савремених писаних трагова, махом у негативном свијетлу⁷. Но, веома је занимљиво, чак можемо рећи, узнемирујуће, сазнање да су и други Радоњићи и то управо од прогнаних, и те како учествовали у некаквом сабирању архива. Познато је да је други један Лука Радоњић, син посљедњег гувернадура Вуколаја, посједовао неки велики црногорски архив⁸. Лука Радоњић посједовао је *сав црногорски архив, који је његов оџац, дивши њројан, ујајмио и огнио из Цетиња...* Ово је посвједочио Мартин Ђорђевић, негдашњи чиновник у Босни, који је у Котору видео ову грађу⁹.

Да погледамо сада шта је то у рукама држао Лука Радоњић у Котору. Управо најврједније савинске листине! Вјерује се да су ова милешевска документа у Савину доспјела најкасније 1694, код преласка тврдошких и других источнохерцеговачких калуђера у Савину, или тачније, Боку Которску. Ђорђе Бубало помиње свједочење Ивана Кукуљевића Сакцинског о одношењу из Манастира Савине повеља из средњег вијека. У извјештају о путу кроз Далмацију 1856. године, он казује како је у Котору преписао код попа Луке Радоњића двије старе српске листине за које мисли да су власништво манастира. Он прецизира да су повеље Урошева и деспота Стефана¹⁰. Исти аутор вјерује да је Кукуљевић своје которске преписе уступио Ф. Миклошићу¹¹.

Лука, син Сава Перова, казује даље Ђ. Бубало, остао је Кукуљевићу у пријатној успомени. Он га је пратио по Боки. Сви остали савременици који су дотакли Луку Радоњића, дају веома неповољне оцјене¹². Овај

⁷ Ђорђе Бубало, „Средњовековне повеље у архиву манастира Савине”, *Историјски часопис*, књ. XLIX, Београд, 2003, 115, 116.

⁸ Јевто М. Миловић, *Сѣудије, расѣраве, чланци*, Књига 1, Никшић, 1989, 77

⁹ Тих. Р. Ђорђевић, „Цетињски музеј”, *Српски књижевни гласник*, Београд, 1. августа 1926, 503; Јевто М. Миловић, *истио*, 157

¹⁰ Ђ. Бубало, *истио*, 115, нап. 64.

¹¹ *Истио*.

¹² *Истио*, 115, 116.

задарски клирик покушавао је доспјети у Русију, ма безуспјешно, задржавајући се у Бечу у прољеће 1856. године. Учествовао је у побуни против књаза Данила почетком 1857¹³.

Ђ. Бубало даје изузетно важан документ којим се показује да су повеље враћене манастиру 1890. године. Види се то из писма владике Герасима Петрановића Тому Крстову Поповићу. У једној биљешци владике Герасима, која се везује за *Савинску ѿвелеу Манасѿиру Милешева*, коју сам пронашао у савинској архиви, стоји да је повељу у Савину вратио Лука Радоњић¹⁴. Из ове биљешке произлазило би да је *Повеља десѿоѿи Сѿефана* враћена манастиру од стране клирика Луке. То питање, на тај начин, сматрамо ријешеним. Међутим, постоји још једно значајно питање на које бих овдје скренуо пажњу. То је питање отворено налажењем биљешке владике Герасима коју је владика исписао у трећем лицу, а којом потенцира путању непознатог „писма” због којег се, то произилази из биљешке, манастир обраћао на Цетиње од 1854. године. Па, затим, годинама и деценијама унапријед! У првome дијелу биљешке је више него очигледно да се то писмо веже уз неки дуг (да ли манастира према некоме у Цетињу?). Очигледно је да овој биљешци, коју ћу овдје пружити у цјелости, недостају важне информације. Очигледно је, такође, да министар просвјете Црне Горе Јован Павловић од владике, у Савини, добија „писмо” да га носи из манастира. Читави контекст Герасимове биљешке не допушта да вјерујемо да је „писмо” до доласка министра избивало из манастира. Такође, тешко да је ова исправа на било који начин везана за *Повељу десѿоѿи Сѿефана Лазаревића*.

У манастирској архиви чува се, дакле, једна дужа биљешка владике Герасима из 1892. године, која има одређен значај за сагледавање могућих поступака са савинским исправама. Иако не баца директно свијетло на проблем нестајања докумената, ипак, исписана од самога епископа, казује о једном механизму изношења докумената. Но, да најприје пружим документ у цјелости:

„Историја овога писма

Јуна г. 1854 архим. Крчки Јеротеј Ковачевић, као игуман манастира Савине нашао је ово писмо међу старим исправа-

¹³ *Исѿо*, 116, нап. 70.

¹⁴ *Исѿо*, 117.

ма м. Савине, и као што је казивао, обраћао се преко пријатеља на Цетињу, али пошто писмо још при манастиру остало, ваљда није успио да се дуг овај исплати. То исто и са истим успијехом говори се да су радили и архим. Савински Инок. Павловић и игуман кашње О. Јанићије Аврамовић.

Када је г. 1891 у љето походио манастир сада пок. Министар просвјете у Црној Гори Јован Павловић, преосвештени епископ Герасим поведе са реченим министром о том писму ријеч. Министар замоли преосвештеног да му се повјери речено писмо увјеравајући да ће он код његовог височанства књаза црногорског о томе порадити додавши да је увјерен да би књаз и 1000 талијера радо исплатио, а не ову малу само своту. На ове ријечи са знањем манастирског братства предаде му преосвештени писмо и захвали му напријед на заузимању. Не добивши епископ одговора посље 4. мјесеца и чувши да је министар оболио, писао му је из Котора, пак кашње моли и високопреосвештеном Г. митрополиту Митрофану. Одговор митрополитов и министров овдје се прилажу. Посље смрти министра Павловића преосвештени епископ писао је и препоручио ствар и Г. Јовану Сундечићу бившем тајнику књажевом, који је тада из Котора ишао био за неколико дана на Цетиње. Овај последњи повратио му је писмо ... без икаквога изјашњења по О. ђакону Макарију. Видиће се даље и јавиће се што је до данас сљедовало.

У м Савини 24/ 10 (18)92”

Дакле, савинске средњовјековне повеље, национални споменици непроцјењиве вриједности, избивали су из манастира током друге половине 19. вијека, доспјевши у руке клирика Луке Радоњића, који се помиње као посједник и неке велике црногорске архиве. Још једном, да подсјетимо, у питању су: *Повеља десјоѿа Сѿефана Лазарева сина о дару Манасѿиру Милешеви учињена ѿслије 1413. ѿдине*, и *Повеља Уроша I о оснивању Цркве Св. Николе у Хвосну (1276/77)*, фалсификована *Повеља цара Уроша о сѿионском доходу (1358)*. Занимљиво је да се, на примјер, у овоме контексту, не помиње Повеља рускога цара Михаила Фјодоровича. Из ове друге биљешке владике Герасима дознајемо и о одласку другог неког документа, јако важнога црногорском књазу, у Црну

Гору, путем личности министра просвјете. Што се тиче Ивана Кукуљевића и Савине, изгледа да он Савински архив није ни видио, због одсуства игумана¹⁵. Но, Иван Кукуљевић Сакцински је иза себе оставио дјело у којем помиње средњевјековне повеље манастира Савина у рукама Луке Радоњића¹⁶.

До наших дана је доспио невјероватни податак који доноси истраживач Петар Шеровић о продаји управо Ивану Кукуљевићу неке, свакако, топаљске архиве¹⁷. Овај аутор подвлачи да је књиге које леже у Загребу купио Иван К. Сакцински од *Маре Комненовић* са Топле.¹⁸

Једина Маре Комненовић која је уписана у матичне књиге рођених топаљске парохије је *Марјана Комненовић* рођена 6. априла 1851. на Топлој од родитеља Јована Комненовића и Софије Иванковић¹⁹. Уколико би Марјана била кћер капетана Јова, чија се слика налази у Завичајном музеју Херцег Новог у кући Коменовића, који је ђед знаменитог новског градоначелника Мирка, који је умро 1941. године, тада би ова Марјана (Мара) била тетка новског градоначелника. Могуће је и да је капетан Јово био новски општински званичник па би тако Марјана могла доћи у додир са документацијом, односно старом архивом Топалске комунитаци која је могла бити прикључена и архива митрополије.

Даљим претресањем топаљских матичних књига изнашло се још података о Мари Комненовић. Особа овог имена се 11. новембра 1866. године удала за Пођанина Георгија Павковића. Том приликом је уписана у матичну књигу вјенчаних са именом Марија²⁰. Дакле, Марија се и удајом везала за једну значајну драчевићку фамилију која је кроз 18. вијек пружила низ утицајних топаљских званичника који су морали бити у дотицају са Архивом Топалске општине.

¹⁵ *Исѣо*, 115, нап. 64.

¹⁶ Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim: s osobitim obzirom na slaven-sku književnost, umjetnost i starine /od Ivana Kukuljevića Sakcinskog/ – U Zagrebu: Narodna tiskarnica dra Ljudevita Gaja, 1857.

¹⁷ Петар Шеровић, „Стара топаљска општина у Боки Которској 1718–1797”, *Исѣо-ријски записи* 1–2, 1957, 189–210.

¹⁸ *Исѣо*, 195.

¹⁹ Према Изводу из Матичне књиге рођених издатог 4. окт. 2007. /Мат. књ. рођених 1851, ред. бр. 6/

²⁰ Према овјереном препису матичне књиге вјенчаних парохије топаљске – дигитализовани препис господина Драгана Михаиловића из Ратишевине.

Данас, такође, знамо о слању у Београд већег броја савинских докумената. Њих је Стојану Новаковићу слао владика бококоторски Герасим Петрановић. Почетком 1878. г., он је послао Новаковићу писмо са двије србуље на поклон. Не наводи се одакле их је узео, али је, такође, послао и девет „историчких докумената.”²¹ Касније је епископ бринуо о документима и исказао је бригу поводом слања Номоканона из Савине, на што је братија нерадо гледала. Владика је тражио да се документа врате. И Љубомир Ковачевић се занимао за рукописно благо Манастира Савина. Владика му је обећавао да ће му послати документа у оригиналу²². Изузетно је тешко вјеровати да су у питању исправе које би лежале у Котору, биће прије да су у Београд упућиване савинске исправе, јер је овдје лежао старински архив.

Само у последњој четврти 20. вијека, двије средњовјековне повеље из савинске архиве (1. *Повеља краља Уроша Првог о оснивању Цркве Св. Николе у Хвосну*, 2. *фалс. Повеља цара Уроша о сѣонском дохоѣку*, 3. *Повеља десѣоѣа Сѣефана Лазаревића о дару ѣеѣ села у Моравици манасѣиру Милешеви*) проборавиле су на Цетињу, да би тек у љето 2003, након одлучне интервенције у тадашњој црногорској дневној штампи, биле враћене кући²³. Међу задржаним документима Манастира Савине су и повеље „угровлахијских господара” Манастиру Тврдош у Херцеговини. Двије су такве повеље, прва од 15. јуна 1646. *Повеља Ј. Майеја Басарабе*, коју је објавио В. Ђоровић²⁴, и *Повеља Ј. Консѣанѣина Басарабе* од 8. јануара 1702²⁵. Наравно, овај озбиљни догађај, а озбиљан је јер су повеље изостављене из пописа враћених конзервисаних предмета, није једини познати који свједочи о угрожавању Архива Манастира Савина. Наиме, током 1941. године, било је покушаја италијанских власти да од настојатеља Манастира Савина добију двије повеље молдавских кне-

²¹ Миленко Пешић, Герасим Петрановић и Стојан Новаковић, Зборник радова: „Стојан Новаковић. Личност и дело. Научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992) САНУ, Научни скупови, књ. LXXVII, Београд, 119.

²² *Исѣо*, 120.

²³ Ђорђе Бубало, „Средњовековне повеље у архиву манастира Савине”, *Исѣоријски часоѣис*, књ. XLIX (2002) Историјски институт Београд, 2003, 93–122.

²⁴ В. Ђоровић, *Срѣски манасѣири...*, 121, 122; М. Црногорчевић, *Манасѣир Савина у Боци коѣорској*, Београд, 1901, 47; Ст. Новаковић, *Starine XVI*, 100.

²⁵ В. Ђоровић, *Срѣски манасѣири у Херѣѣовини*, Београд, 1999, 128, 129, 130 – приређ. Др Ђорђе О. Пиљевић.

зова Басараба, по захтјеву румунске владе²⁶. Но, о оним непознатим и успјешним разношењима знамо данас само из великих пукотина у архивској грађи Херцег Новог. Ево на што најприје мислимо.

Истраживачи који су видјели Савински архив нијесу никада поменули нити један акт епископије. Истина је, такође, да се за ову епископију мало знало и због тога што је литература 19. вијека јако оскудна, а епископ Никодим Милаш је својим дјелом *Православна Далмација* оборио тај дио провинције, без Боке. Епископ Никанор (Ружичић)²⁷, па онда Младен Црногорчевић²⁸, Јеротеј Петковић²⁹, и низ аутора³⁰ који су дотицали мали средњевјековни Савински архив, нигдје нијесу поменули недостатак дијела архива који би могао лежати у Савини. Чак и Дејан Медаковић у дивној монографији Манастира Савине, у наше вријеме, свој изузетно корисни рад гради, у дијелу историографије, на темељу саме архиве манастира, не залазећи у поље које лежи у градском архиву Херцег Новог³¹.

Сачувана грађа говори о обиму и важности изгубљене и уништене грађе. Како се позитивно зна о одношењу и распарчавању которског и дубровачког архива у вријеме аустроугарске окупације ових крајева, то данас, са пуном сигурношћу, можемо утврдити да архивски фондови Архива Херцег Нови и Манастира Савина представљају остатке грађе која је припадала овоме граду. Притом, утисак је, однешена грађа не

²⁶ Г. Комар, Из архиве манастира Савина, Видослов – саборник Епархије захумско-херцеговачке и приморске, *Преображењски број*, год. IX, 2002, 189–192.

²⁷ Н. Ружичић, *Манасѝир Пресвѝеѝе Боѝороѝице на Савини*, Старице 11, Београд, 1894, 125–127.

²⁸ М. Црногорчевић, „Манастир Савина у Боци Которској”, *Весник Срѝске цркве* 12, св. 8, 1901, 748–749.

²⁹ Споменица манастира Савине пригодном прославе деветстогодишњице мале савинске цркве 1030–1930. – уредник о. Јеротеј Петковић еп. синђел, Котор, 1930, 13.

³⁰ С. Накићеновић, *Бока*, Српски етнографски зборник, књ. 20, СКА Београд, 1913, 499; Б. Стрика, *Далмаѝински манасѝири*, Загреб, 1930, 233; И. Синдик, „Архивска грађа у Боци Которској”, *Исѝориѝски часоѝис* 1–2, Београд, 1948, 373; В. Петковић, „Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа”, Посебна изд. САН CLVII, Одељење друштвених наука нова серија књ. 4, Београд, 1950, 291; Н. Луковић, *Бока Коѝорска*, Цетиње, 1951, 76; М. Каписода, „Архив манастира Савине”, *Архивски заѝиси* 4, св. 1–2, 1997, 61, 62.

³¹ Д. Медаковић, *Манасѝир Савина. Велика црква, ризница, рукоѝиси*, Београд, 1979.

чини доминантни дио заоставштине Херцег Новог у њеном физичком обиму, већ важнији или најважнији дио овога наслеђа.

О путевима архивске грађе Херцег Новог врло рјечито говори исказ Новљанина Сима Секуловића, који је, которској пијаци откупио нешто докумената 18. вијека која припадају Новоме. Његову биљешку пронашли смо у фонду *Полиитичко-ујравни Млетиачки архив* (ДАЦГ). Она гласи: *Ову сам књиу докумената набавио овако: Године 1944., наишао сам у Кошору на неку жену која је на ијаци продавала слану рибу. Одвијала је листове књије и умоћавала муштеријама рибу, заио и фале неколико листова. Ја сам се са овом женом наодио да јој дам пар килограма љаира, а да она мени да књиу. Жена је ирисијала и ја сам куио неколико љаира и иако дошао до књије. Поио је књија вриједна, а да би се сачувала на ситурном мјестиу, иоклањам је Завичајном музеју у Херцеиновоме, ијје јој и јеси мјестио. /У Јошици 8. II 1957/.*

Бивши и прогнани митрополит Далмације и Боке Стефан Љубидбратић тражио је током 1728. године, путем млетачких власти, овјерен препис *Оснивачке повеље* Манастира Св. Николе (Прасквица) у Паштровићима. У томе смјеру, види се из података Петра Д. Шеровића³², а и једног нашег документа из новског архива³³. Тражећи трагове овога догађаја дошао сам до службене биљешке, која свједочи присуство повеље и намјеру Венецијанаца да изађу у сусрет прогнаном митрополиту. Моја биљешка из Архива Херцег Нови можда може упутити на поријекло Шеровићевог документа, за који он казује да лежи у приватној архиви. Неко би, свакако, пред други рат имао приступ старој општинској топаљској архиви? Вријеме заснивања херцегновског музеја, који је формиран и замишљен да окупља и чува и архивску грађу Херцег Новог, рад већег броја лица по различитим питањима, којима је ова грађа би-

³² Петар Д. Шеровић, „Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици”, *Историјски часопис V*, Београд, 1955, 323–333; Петар Д. Шеровић, *Манасиир Прасквица*, Глас Боке, 1935, 142–148, 3. Помиње Св. Стефана Штиљановића; Ваља погледаати и: *Историја Црне Горе*, књ. друга: Од краја XII до краја XV вијека, том други. *Црна Гора у доба обласних јосиодара*, Тг., 1970, 430, 431. Овдје даје сву литературу. Такође: Милош Антоновић, „Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру светог Николе на Прасквици”, *Сѣтари срѣски архив*, књ. 5 (2006), 207. Даје Шеровићев препис ћирилског превода из 1728. године

³³ Службена биљешка у Архиву Херцег Нови са датумом 27. новембра 1727. године која помиње Камила Бечића поводом ... *privileggio in bergamina con lettera serviana a. d. v.*

ла доступна, може указати и на могућност изношења докумената и књига из Музеја. О томе, уосталом, има одређених знакова у наше вријеме.

Од времена Младена Црногорчевића, такође је нестајало савинских докумената. У раду „Манастир Савина у Боци Которској” наштампаном у Београду 1901. године, вриједни учитељ и истраживач српских старина скренуо је пажњу и описао неколико савинских документа која сада тамо не леже: *Писмо Савинској Ијумана Арсенија дано Некѣтарију Зоѣовићу 1695. њ., да ѣроси милосѣињу*³⁴, *Писмо Жиѣомислићкој Ијумана Мојсија од 25. јуна 1751. њ., о ѣримању сарандара за Јова Делића...*³⁵, *Ојорука у ѣрейсу О. Симеона Марковића Драѣуличића – Никѣићској од 1773. њ.*³⁶. Такође, М. Црногорчевић помиње *Молбе Савинској Ијумана Арсенија, ради милосѣиње, од ѡ. 1774. и 1778. с оѣиском ѣечайѣ манасѣира Требиња*³⁷. И сам М. Црногорчевић казује како је нестало много знаменитих исправа, те да је Вук Ст. Караѣић у зајам однио неколике³⁸.

Током Другог свјетског рата дошли су нови покушаји Италијана да одузму дио манастирске архиве, смјерајући, по тражењу савезничке им румунске владе, ка двијема повељама угровлашких велможа Басараба, ѣеда и унука, прве из половине 17. вијека, а друге из почетка 18. Секретар талијанског префекта Боке Валенти је посјетио савинског настојатеља и у разговору тражио да Савина преда те повеље, казавши да их потражује румунска влада. Игуман је, затим, писао у Котор износећи савинску историју и легитимно наслеђе древног средиште Херцеговачке епархије Манастира Тврдош из којег су стигле и потраживане повеље. Такође, предузео је караке да их физички обезбједи.

Игуман Борис Кажанегра задужио је свој народ и град Нови одбијањем да пусти Италијане су манастир већ током 1942. године. На тај начин, доспио је затвора на италијанском архипелагу Липари крај Сици-

³⁴ М. Црногорчевић, *Манасѣир Савина у Боци коѣторској*, Боград, 1901, 46. Аутор наводи да је документ објављен у *Starine JAZU* 1884, књ. XVI.

³⁵ Исто, 49. Објављено у *Шемаѣизму Еѣархије Бококоѣторске, дубровачке и сѣичанске* за годину 1892. Овдје је М. Црногорчевић погрешно растумачио да је у питању презиме Делић. Оставицац је Делин са Пода.

³⁶ *Исѣо*, 49. Фрагмент је дат у *Шемаѣизму* 1882. Нажалост сада опорукe нема у Савини.

³⁷ *Исѣо*, 50. Не може никако бити ријеч о овим годинама. Савински игуман Арсеније је живио у првој половини 18. вијека – Арсеније Милутиновић Калуђеровић (Аврамовић).

³⁸ *Исѣо*, 44.

лије, гдје је провео шеснаест мјесеци. О збивањима око манастира писао је Црквеном суду у Цетињу 1947. године. Ово је писмо сачувано у манастирској архиви и недавно објављено у цјелости³⁹.

И када се посматра ход средњовјековних савинских документа, ваља указати на њихово избивање из манастира од 1985. године, када су их стручњаци Републичког завода за заштиту споменика културе понијели на Цетиње ради конзервације. Након много година, благословом игумана Јустина (Тасића) почео сам, мало-помало, ишчитавати савинске ћириличне исправе 17. и 18. вијека и примјетио да у Архиву не леже документа средњег вијека. Тада сам наишао на преписе Мстислава Шахматова ових повеља и то објелоданио⁴⁰. Мало касније, у договору са оцем Јустином, започео сам једну малу кампању за повраћај документа из Цетиња⁴¹, али пресудну улогу одиграо је један приватни канал оца Јустина. Нарочиту забринутост изазвало је налажење реверса о повраћају савинских предмета од 21. јануара 1999. године из којег су избрисане савинске повеље!⁴² Дана 20. септембра 2002. године, Републички завод је манастиру вратио неконзервисане повеље⁴³.

У Архивском одјељењу Херцег Нови ДАЦГ лежи старија грађа млетачке провинијенције. Документација у фонду *Тойаљска комуниџа* је добро очувана и дијелом конзервисана, док се документа у фонду *Политичко-управни Млетачки архив* у одређеном дијелу налази у јако лошем стању, па и стању трулежи. Према моме мишљењу, најважнији дјелови грађе коју чува Архивско одјељење Херцег Нови су:

ПУМА: ПОЛИТИЧКО УПРАВНИ МЛЕТАЧКИ АРХИВ; САДРЖИ: ПРИВАТНО ПРАВНА ДОКУМЕНТА (КУПОПРОДАЈНЕ УГОВОРЕ, ВЈЕРОВНИЦЕ) СТИМЕ, ПРЕСУДЕ НАРОДНИХ СУДОВА И ПРЕПISКУ СА КАНЦЕЛАРИЈОМ ПРОВИДУ-

³⁹ Горан Комар, Извјештај оца Бориса Кажанегре Црквеном суду у Цетињу (*manastir Savina u vrijeme drugog svjetskog rata*), *Istorija 20. veka*, knj. XXIII, br. 2, Beograd, 2005, 189. – латиницом

⁴⁰ Горан Комар, „Осакаћена српска историја Боке”, *Глас Црнојораца*, уторак 26. октобар 1999, 2 (наслов редакције); Исти, *Светиоусјенски манастир Савина у Мелинама код Херцеї Нової*, Херцег Нови, 2001, 106.

⁴¹ Горан Комар, „На конзервацији 17 година!”, *Глас Црнојораца*, сриједа 21. августа 2002, 16.

⁴² Записник од 21. јан. 1999 у Архиви Ман. Савине (бр. 02–22).

⁴³ Горан Комар, „Враћене савинске повеље”, *Приморске новине*, год. XXXI, бр. 478, Будва, 2002, 16.

РА, УПУТСТВА ТОПАЉСКИМ ПОСЛАНИЦИМА У МЛЕЦИМА, СТАРЕ ЗЕМЉИШНЕ КЊИГЕ, УОПШТЕ, ДОКУМЕНТА ОПШТИНСКЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ ТОПАЉСКЕ КОМУНИТАДИ.

ТК: ТОПАЉСКА КОМУНИТАД; САДРЖИ: КЊИГЕ ТЕРМИНАЦИЈА, ПОПИСЕ ГЛАВА ФАМИЛИЈА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ [НОТЕ ОД СОЛИ ДЕРЖАВЕ НОВСКЕ⁴⁴].

ТК: КЊИГЕ ПРОТОКОЛА I–XX. КЊИГЕ РАСХОДА И МОЛБИ МЛЕТАЧКИМ ВЛАСТИМА УКЉУЧУЈУЋИ СЕНАТ⁴⁵:

КЊИГА 1. Књига која је из неразумљивог разлога означена бројем један представља збирку преписа увјерења о боравку новских патруна: „1776–1785. Либро од новије феди за патруна од бродова комунилади од Топле државе новске. Четварто.”

КЊИГА 2⁴⁶. Најважнија књига Топалске комунилади означена бројем 2, мада она представља прву књигу комунилади: „1719.1719. Почетка комунилади капетан Симо Милутиновић и суђе. Шупљике и књиге ђенералима и провидурима. Либро прво. Шупљике. 1719”. Лист 1: „Отавио Бертулини секретар генерала Моценига који је писао информацион поради соли у Млетке.” Ова књига садржи велики број службених преписа писма посланствима у Задру, али и писама и представки провидурима у Котору и Задру.

КЊИГА 3. 1719. Почетка комунилади. Капетан Симо Милутиновић и суђе. Спензе за комун. Биљешке о трошковима комунилади.

КЊИГА 4. Књига 4 носи један значајни правилник комунилади из доба мандата капетана Сима Милутиновог.

КЊИГА 5. Топалске комунилади садржи мноштво биљешки о трошковима комунилади укључујући редовне, званичне и протоколарне дјелатности, као и подмићивања секретара. Због тога сам је назвао књигом расхода. У њој леже подаци који говоре о учешћу Топљана код устоличења владике Симеона Кончаревића у Дужима.

КЊИГА 7. Либро од новије феди за патруне од бродова комунилади Топле државе Новске (1751–1759).

⁴⁴ Горан Комар, *Херцеј Нови. Историја новска од искона до њада Венеције*, 2004, 315–433 (пужени транскрипти Нота од соли свих новских насеља).

⁴⁵ Горан Комар, *Бока Кошорска. Пирилични сјоменици 17, 18. и 19. вијека (acta serbica)*, Мјештовта грађа (1608–1917), Херцег Нови, 2009, 711–724 (Специјални додаток. Исписи из општинских књига Топалске комунилади).

⁴⁶ Горан Комар, *Прва књига Топалске општинске. Темелна акција*, Херцег Нови / Београд, 2009.

КЊИГА 8. Садржи одређене судске процесе. У њој се чита овакво оригинално упутство: „1752–1779. Либро дивершорум алити разликост комунитати од Топле државе Новске. Предословије. Ка читателију и проча. Ово је либро комунитати од Топле државе Новске наименовано Дивершорум, алити разликост. Ово либро држе у првијем госпоцкијем официјам, и потребно је много, поради за какво ђело, каде се учини какво писмо за потребу наше комунитати и овога пука, те не има либра од онога разлога у официју учињена. Те то и свако друго прилично, пише се аутентико, или копијава, како које ђело изискује у ово, за бисто знаније у напредак од свашта, што се у комунитати дјелује, и што се под којом банкадом прави и проча”.

КЊИГА 9. Велику важност за топаљску историју имају и девета књига: „17▲1788▲84 Либро што је учињено на цијелом Збору како се има дизати сох, по либрету и како у њему и проча. С декретом”. Документ бр. 1 представља одговарајућу одлуку Збора Топалске комунитати, а бр. 2 потписује провидур Domenico Marcello. Исписао га је секретар Giuseppe Bollani.

КЊИГА 10. Десета књига Топалске комунитати: „1780: на 10 маја. Либро од комунитати од Топле Државе Новске. Од феди и од. Бродова. За патенте и персону како у њему”.

КЊИГА 11. Топалске комунитати представља књигу трошкова капетана и суђа од комунитати и главара и старјешина из половине 18. вијека у вријеме мандата једног предузимљивог капетана Марка Ожеговића.

КЊИГЕ 12, 13, 14, 15, 16. У овоме фонду, лежи тако шеснаест књига, међу којима су књ. 12, 13, 14, 16. штампане, а књ. 15. носи шест декрета и атастата. Књиге Топалске комунитди штампане од стране државе представљају упуте којим се регулишу редовита потраживања општине и финансије. „Либро од патента како се чини ка (пета)н: от ђ (по)дова како унутра и како ваља да има феди од парока и комунитати 1768”.

„Terminazione Degl' Illustriss. Eccellentis. Signori Cinque savi Alla Mercanzia, Esecutiva dal decreto dell' Eccellentissimo Senato 25. Febraro 1763. circa Li metodi, e regole, che avranno ad affervarfi nel rilafciare, e confeguir le regie patenti per li sudditi legni, e circa la loro durazione... MDCCLXIV. Per li Figliuoli dal qu: Z. Antonio Pinelli, Stampatori Ducali.”

Такође и: „Года 1793. Служи за грацију од соли габелотима. и дужности партиданту за грацију соли народу од ове провинције”, којом се ре-

гулише потраживање и додјеливање соли провинцији Млетачкој Албанији. Књига капитула за дацију од Новог из 1787. године

„Capitoli per li dazi dipendenti dalla Camera Fiscal di Castel Novo. Approvati dall eccellentissimo senato col decreto de di 16. gennaio 1787. pubblicati dal magistrato eccelletissimo Delli Deputati, ed Aggiunti sopra la provision del dinaro MDCCCLXXXVII Per li Figliuoli del qu Z. Antonio Pinelli. Stampatori Ducali.”

АХ, ОХ: АРХИВ ХЕРЦЕГ НОВИ, ОПШТИНА ХЕРЦЕГ НОВИ 1815–1918; САДРЖИ ВЕОМА РАЗНОРОДНУ ГРАЂУ КОЈА ОСВЈЕТЉАВА ЖИВОТ СЕЛА У СВИМ СЕГМЕНТИМА; ПОСЛОВИ ГРАДЊЕ ПУТЕВА, УРЕЂЕЊА И КАПТИРАЊА ИЗВОРА, ГРАДЊА ВОДОВОДА, МЕЂУСЕОСКИ СПОРОВИ, ЗАПИСНИЦИ СА СЈЕДНИЦА СЕОСКИХ СКУПШТИНА У АРХИВУ ХЕРЦЕГ НОВИ.

АХ, ОР: ОПШТИНА РИСАН, 1815–1918. (као претходне).

Посебне тешкоће јавиће се код будућих институцијских покушаја сабирања архивске грађе Херцег Новог која лежи у приватној заоставштини, или код колекционара. У нашем граду се догађало да такву грађу откупљују или присвајају колекционари у часу великог земљотреса у Боки 1979. године. Забиљежени су и повраћаји докумената из старе општинске архиве коју је г. Адоријан Мађар износио приликом притварања од талијанских окупационих власти. За потребе мога зборника⁴⁷ ја сам користио неколике приватне колекције. Најприје, Јова Секуловића, благодарећи његовом унуку Миливоју, затим Сима Секуловића, фамилијарној заоставштини пођанских Поповића из Србине, благодарећи госпођи Олги Миленковић, кртољских свештеника Костића, благодарећи господину Васку Костићу, породице Тасовац из Репаја, благодарећи господину Марку Тасовцу, фамилије Урдешић из Луштице, благодарећи покојноме господину Митру Урдешићу. У овој посљедњој колекцији лежала су и неколика ћирилска документа из 18. вијека. Заиста, велик је број новских фамилија које посједују документацију из 19. вијека, из доба аустроугарске управе Боком. Али јако је мало породица које су сачувале своја документа (обично шкрити или купопродајни уговори) из доба млетачке доминације, или старије. За старије, заправо и не знамо. Тим прије, потенцира се значај фамилијарних докумената приватноправног карактера из фонда *Полиџичко-ујравни Млејачки архив*. Занимљиво је још једно запажање. Имали смо прилике да видимо породичне колекције докумената која углавном представљају купо-

⁴⁷ Горан Комар, *Бока Кошорска. Тирилични сјоменици...*

продајне уговоре или уговоре о позајмици новца или извођењу неких послова и радова. Ова документа скоро редовито припадају 19. вијеку. У том смјеру издваја се колекција покојног Николе Шпировог Бронзића посједника из села Камено, која гради континуиран породични пословни архив 19. вијека⁴⁸.

Црквене парохијске архиве са новске територије су веома скромнога обима и значаја. У њима лежи нешто докумената о пословима парохија, анаграфи и матичне књиге 19. и 20. вијека. Издвајам овдје архиву лустичке српско-православне парохије која се чува у Цркви Светога Лазара Јерусалимског у селу Мркови која је прилично сачувана. Када су у питању матичне књиге, само села Поди и Топла чувају матичне књиге 18. вијека. Ове смо књиге објавили. Такође, у току је преписивање свих осталих матичних књига 19. вијека.

Goran KOMAR

STATE AND USE OF ARCHIVE IN HERCEG NOVI

Summary

Tre archival files in Herceg – Novi, although not very numerous, represent one of the most important parts of Montenegrin archival heritage in the Bay of Kotor. Some of these records happen to be in a vary bad condition, especially the „Politico-administrative Venice archives” file that requires an urgent action. It is important to point out that during the different periods of occupation of this region numerous records were taken away or destroyed. The State of Montenegro should initiate a process of identifitation and return of these records from various foreign institutions. A torough resurch of the original records in important european archival institutions should be undertaken in order to be able to write in the future the history od Montenegro, as it has been noted already by some of our well known historians more than a 100 years ago.

⁴⁸ Горан Комар, *Камено код Херцеї Нової. 672 іодине йомињања села. Хроника, Херцег Нови*, 2007.